

Elpuskázott történelmi lehetőségek?*

Az itt most Kolozsvárt románul is megjelent könyvem¹ – *Ilisszosz-parti beszélgetések* – egyik esszéjében, nem függetlenül természetesen 1989-től, Bibó István egy mondatából, a történelmi szükségszerűségről megfogalmazott hitvallásából indultam ki. Hadd idézzem Bibó mondatát itt is: „Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségekből, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet el lehet puszkázni, és lehet szerencsés vágányokra irányítani.”²

Ma, 2010-ben, húsz évvel a kommunista rendszerek összeomlását követően, mely eseményt vagy eseménysorozatot rendszerváltásnak, rendszerváltozásnak szoktunk nevezni, bátran merem a következőképpen feltenni a kérdést: miért vált a társadalom többsége által állítólag hön óhajtott (itt, Önöknél bizonyosan hön óhajtott, de vajon Magyarországon is? – tehát maradjunk ennél, hön óhajtott), jöllehet néhány évvel az esemény megtörténtét megelőzően szinte mégis képtelenségnek érzett történéssorozat elpuskázott lehetőségé?

Egy megjegyzés, melyet bevezetőben el kell mondanom: Magyarországra tekintek, s talán még a Kárpát-medence magyarságára. Nem tudnám felelősséggel állítani, hogy a többi volt szocialista ország lakosai is, közöttük a jelentős magyar kisebbséggel rendelkező országok (vegyük csak Romániát, Szlovákiát) nem magyar lakosai is elpuskázott történelmi lehetőségként tekintenek a rendszerváltásra. Igazán felelősséggel csak az anyaország lakosairól nyilatkozhatom, azt állítván: alig-alig él bárki is a mai Magyarországon, aki azt állítaná, 1989-cel a magyar történelem tényleg szerencsés vágányokra irányított.

Kedves hallgatóim! Ne ijedjenek meg: nem óhajtok, nem is tudnék valamifajta szociálpszichológiai elemzést adni a mai Magyarország lakosságának beállítódásáról, s főként nem óhajtok belekeveredni egy olyan diskurzusba, amely arról szól, hogy vajon melyik párt, mely személyek felelősek

* 2010. március 27-én Kolozsvárott, a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen elhangzott előadás.

¹ Mihály Vajda: *Conversații pe malul râului Ilissos*. Trad. de Vasile Prahovean. Idea Design & Print, Cluj, 2010.

² Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet, Budapest, 1986, 108–109.

azért, hogy ez a ritka történelmi lehetőség nem látszik beváltani a hozzá fűzött reményeket. Még azt a kérdést sem szeretném feszegetni, hogy vajon a lakosság legkülönbözőbb helyzetű, legkülönfélébb pártállású csoportjainak rossz érzése megalapozott-e, vagy pusztán csak azon alapszik, hogy az emberek csodára vártak – mert ne is vitassuk, nagyon sokan arra vártak –, és a csoda nem következett be. Nem szeretném azt sem elemezni, hogy mi az, ami mégis bekövetkezett, s ugyancsak ritka dolog a magyar történelemben, amire azonban az emberek többnyire mégis csak ingerülten legyintenek. Mert hogy nem vagyunk megszállt ország, hogy törvény biztosítja az emberi jogokat, s többnyire igyekeznek is több-kevesebb sikerrel betartatni azok tiszteletben tartását, mindez számomra nagyon is nem közömbös. És mégsem csupán arról van szó, hogy húsz év alatt, és ez nem valami elhanyagolható, rövid időszak egy ember életében, kevés történet, nem történet elég. A kudarc érzése ettől függetlenül is valahogyan nem tűnik megalapozatlannak. Nem megalapozatlan azért – hadd mondjam ki, ami a számomra a legfontosabb, s bár nem szeretek patetikus lenni, de hadd mondjam így is: ami a szívemet szorítja –, mert *az országot továbbra is a közösségi tudat biánya jellemzi*. Hogy ez az ország most már szabadon is – anélkül hogy továbbra is ezt sugallanák az embereknek, ahogyan azt a kádári szocializmusban, de lehet, hogy már jóval korábban is, ki tudja, mióta, talán már a kiegyezés óta mindig tették – ezt a parancsot követi: „Magaddal törődj! S akkor viszed majd valamire. Ha pedig nem vitted semmire – akkor *azért* te vagy a felelős. De semmi másért.” Ez az a hagyomány, amely az utóbbi évszázadok valamennyi sorsfordulóján, így 1989-en keresztül is töretlen. *S ez az a hagyomány, amely akadályát képezi annak, hogy bármely fordulatot, legyen az mégoly jelentős is, szerencsésnek, ne pedig elpuszkázott lehetőségnek érezzünk.*

A kérdésem ez: mi szükséges ahhoz, hogy régi hagyományok (jóak vagy rosszak, ami persze mindig perspektíva kérdése is) elenyésszenek, és újak szülessenek? Mi kell ahhoz, hogy a politikai, gazdasági változások lehatoljanak a mélybe, és átalakítsák a társadalom beidegződéseit? Hogy az emberek elkezdjenek *másképpen látni, másképpen gondolkodni és érezni*? Ha azt mondom, hogy ez katarzis nélkül lehetetlen, akkor jószerevével semmit sem mondtam. Hiszen a katarzis éppen azt jelentené, hogy hirtelen bekövetkezik ez a másként látás, gondolkodás és másként érzés. Valószínűleg az szükséges ehhez, hogy ne pusztán – akár radikális – változások menjenek végbe a gazdaságban, a politikában, tehát a felszínen, hanem olyan megrázkódtatások ériék a társadalmat, amelyeknek fényében az emberek arra kényszerülnek, hogy átgondolják a múltat és a jelent, hogy rákérdessenek arra, ami történt, s igyekezzenek saját személyes életük vonatkozásában is levonni bizonyos tanulságokat. Magyarországon olyan sima volt az átmenet, mint sehol másutt. A többség talán örült a kommunista hatalom felszámolásának, ami *a lakosság közreműködése nélkül* ment végbe. Örült neki, és azt várta tőle, hogy az élet máról holnapra

olyan lesz majd, mint mondjuk Nyugat-Németországban. És hogy ott milyen az élet, azt a magyarok jelentős része részben személyes tapasztalatok alapján, részben mások beszámolóiból ismerni vélte. Olyan lesz nálunk is az élet... Ezen persze a többség nem igen értett mást, mint hogy rövidesen mi is olyan jól fogunk élni, mint a németek. Hogy ez elég-e egy más minőségű élethez, s hogy akár csak a legszűkebb értelemben vett jóléthez is mi lenne még szükséges azon kívül, hogy a kommunista hatalom elpárologt, ezen kevesen gondolkodtak. Az újdonsült politikusok is azt sugallták az embereknek, hogy tulajdonképpen semmi. Hiszen még az sem jutott senkinek sem az eszébe, hogy mondjuk alkotmányozó nemzetgyűlést kellene választani. Az alkotmányt kicsit átszabjuk, hozunk néhány, a parlamentáris demokrácia és a szabad piac működéséhez feltétlenül szükséges új törvényt – ennyi. Hogy másképpen kell látnunk, éreznünk, gondolkodnunk, ezt senki sem mondta. Mert senkinek sem jutott az eszébe. Az sem jutott senkinek sem az eszébe, hogy rákérdezzem, mi működtette tulajdonképpen a kommunista rendszert. Mindenki számára napnál világosabb volt: az oroszok. S mi működtette az oroszoknál? Hát ott is az oroszok! S ez az utóbbi állítás igaz is. Csakhogy az orosz tradíciók sehogy sem illeszkedtek a magyar tradíciókhoz. Ebből lett aztán a „kádárizmusnak” nevezett valami. A szocializmusnak egy sajátos változata, ami az ország lakosainak életet úgy jó húsz éven át kétségtelenül sokkal elviselhetőbbé tette, mint a többi szocialista országok lakóiét, de minthogy a legrosszabb tradíciókra épített, meg is erősítette ezeket a hagyományokat. A rendszerváltás pillanatában, bármifajta megrázkódtatás híján, esély sem volt semmiféle katarziszra.

Ahhoz, hogy katartikus hatású legyen, egy megrázkódtatás önmagában persze amúgy sem elegendő. Az sem elég, ha valami katasztrófa következik be. Katartikus hatást csak olyan katasztrófális megrázkódtatás válthat ki, melynek esetében világos: nemcsak a körülmények, külső erők okozták azt, hanem maga a közösség, a közösség beállítódása is nagyban hozzájárult. Amikor kénytelenek vagyunk belátni, hogy a katasztrófához mi magunk is jelentősen hozzájárultunk. Ha végigtekintek a magyar történelmen, látom a katasztrófák sorozatát, de nem látok olyan pillanatot, amikor muszáj lett volna belátni: mi magunk is, egész magatartásunk felelős a történetekért. Mindig megvolt a lehetősége annak, hogy a körülményekre vagy éppen a közösség egy bizonyos részére hárítsuk a felelősséget. Csak egyetlen példát említenék; azt hiszem, éppen ideje, hogy itt, a mai magyar határokon kívül élő magyarság jelentős kulturális képviselői körében megtegye ezt egy magyar, aki nem nacionalista már csak azért sem, mert a nacionalista többség által gyanakvással tekintett zsidósághoz tartozik. A 20. századi magyar történelem egyik legnagyobb katasztrófájáért, Trianonért, a magyarság semmiféle értelemben nem tehető felelőssé. Hogy a kiegyezés korabeli nemzetiségi politika elhibázott lett volna? Nem érzem hivatottnak magam arra, hogy ezt megítéljem. De lett lé-

gyen a nemzetiségi politika akármilyen elhibázott is: a nemzeti tudatra ébredt nemzetiségek önállósulási törekvését felszámolni nem lehetett. Trianonnal nem is az a probléma, hogy szétverte a szentistváni Magyarországot. Egyet-érték Bibóval: Trianonnal a probléma az volt, s ez az, ami máig is érezteti hatását, hogy az új határok kijelölésekor a békecsinálók a legkisebb mértékben sem vették tekintetbe az etnikai határokat. Nem teremtettek, ahogy Bibó találóan mondta, „megszokható határokat”.

Napokon át beszélgethetnénk erről. Amire persze nincs lehetőségünk. És nem is szeretném, ha csakis erről a fájó pontról beszélnék. Még csak azt sem akarom állítani, hogy a magyarság bizonyos csoportjainak ne lett volna felelősségük a katasztrófa előidőzésében. Témánk szempontjából csakis az a fontos: meg lehetett találni a katasztrófáért felelős erőket a rajtunk kívüli világban, s így *nem volt feltétlen szükség* önvizsgálatra. A második világháború befejezésekor nem volt már talán ilyen egyértelmű a helyzet. Akkor bizony, s megint Bibót citálom, nagyon is szükség lett volna önvizsgálatra. De az önvizsgálat elutasításának ekkor is megvolt a *lehetősége*, annál is inkább, mert a kommunisták mit sem gondoltak egyszerűbbnek, mint mindent az uralkodó osztályokra fogni. Akiknek meg a kommunisták érvelése nem kellett, mindent ráfoghattak az oroszokra.

Egyetlen olyan fordulatról tudok a 20. század véres történelmében, ahol ilyenfajta katarzis bekövetkezett: a hitleri birodalom összeomlásáról beszélek. A (nyugat-)németek túlnyomó többsége magára vállalta a felelősséget a második világháború szinte minden szörnyűségéért, beleértve a holokausztot is. (A kelet-németeket a kommunisták ugyanúgy manipulálták, mint a magyarokat: a nép nem tehet semmiről, mindenért az uralkodó osztályok a felelősek. Náluk nem is következett be semmiféle katarzis, s ennek következményei máig is érezhetőek.) A katarzis persze nem az egyik pillanatról a másikra következett be. Évekig eltartott; meggyőződés, hogy alapjában véve csak 1968-cal fejeződött be. De 1968-ra, részben fiaik-lányaik, unokáik nagyon is erélyes követelésére, már a hitlerizmust megélték többsége (természetesen nem a bűncselekmények elkövetőiről beszélek) is belátta: mi tehetünk arról, ami történt, nem szabadott volna egy örült zseni ordító demagógiájának bedőlnünk, s elhinni neki, hogy kivezeti a németséget a megalázottság állapotából. S ennek következtében – ennek következtében is, de enélkül a dolog egyáltalában nem lett volna lehetséges – Németország alig több mint két évtized alatt gyökerében más lett: az öntudatos alattvalók országából Európa legdemokratikusabb országává vált, olyan országgá, melynek lakosai nemcsak magukért, nemcsak a saját országuk sorsának alakulásáért éreznek felelősséget, hanem mindenki másért is.

Nem lehetetlen tehát, hogy akár a legmakacsabb hagyományok is megváltozzanak. A baj csak az, hogy a pusztá politikai akarát nem eredményezheti a hagyományok megváltozását. A politika sok mindenben segíthet, sok mindenben segíthetne, ha

lennének még ma is nagyszabású, széles látókörű és messzire tekintő politikusok. De a történelem menetén politikai eszközökkel változtatni nem lehet. Szerintem igaza van Hannah Arendtnek, aki szerint Marx legnagyobb tévedése az volt, hogy összekeverte a történelmet a politikával, ahogyan ezt, s távolról sem csak a marxisták, máig is teszik. *Ha a politikacsinálás a történelemcsinálás akarátává válik, az csak katasztrófaboz vezethet.* Ennek belátása eredményezte az elmúlt évtizedekben a francia forradalmat illető nézetek radikális revízióját is. Edmund Burke már a jakobinus diktatúra véres eseményeit megelőzően látta, hogy rettenetes dolgok fognak történni, hogy a pokol fog elszabadulni, mert egy társadalomra a hagyományaival ellentétes berendezkedést akarnak ráerőszakolni. Burke, meglehet, konzervatív volt. De nem abban a bornírt értelemben, hogy körömszakadtáig ragaszkodott volna a fennállóhoz. A fennállót igenis lehet alakítgatni, ő maga is így látta. De a helyére egy csapásra valami radikálisan mást állítani csak katasztrófák árán lehet, s az eredmény akkor is az akartnak épp az ellenkezője, a fennálló érzületek, beidegződések megerősödése lesz.

Hagyjuk hát a történelemcsinálást a sorsra, az istenekre. Nem emberre méretezett ez a feladat. Sok mindenben változtathatunk, de csakis a fennálló... – már majdnem azt mondtam, hogy a fennálló keretein belül, de ezt nem gondolom. Sok mindenben változtathatunk, de csak akkor, ha szemünk előtt tartjuk a fennállót. Küzdhetünk egy véres vagy békés diktatúra ellen, de tudnunk kell, hogy győzelem esetén sem fogunk egy más társadalommal szembenézni; a legjobb esetben is csak a fennálló társadalom egy sokak számára elfogadhatóbb variánsával. Ennél ember többet nem tehet.

Mi tehát a helyzet az elpuskázott történelmi lehetőségekkel? Mi a helyzet a történelem szerencsésebb vágányokra irányításával? Talán keserves ezt kimondani, de az ilyesmihez hiányzik a kompetenciánk. Ez nem az úgynevezett kisember nézőpontja, aki harcol a maga javáért, de másokra (az urakra) hagyja a közösség egészének a vezetését. Amit én mondok, az éppen a kisember nézőpontjával helyezkedik szembe: vegyétek végre észre, hogy a magatok javát is csak akkor segíthetitek elő igazán, ha kompetenciátok keretei között a közösség javával is törődtek!

De kinek mondom ezt? Annak a közép-európai kisembernek, a kurtának, aki kapar, hogy neki is jusson? Azoknak nem. Mert azoknak hiába is mondanám. Nem szeretnék népnevelő lenni. A közép-európai értelmiségnek mondom: ők azok, akik szerintem megérthetik, hogy miről beszélek. Csak el ne keseredjek aztán, ha ez a felvilágosító akarásom is a semmibe fullad.